

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

УДК 47.919.7-021.161(477)

Постановка проблеми. Однією із умов ефективного функціонування судової влади – є її доступність. Стандарти доступності судової влади передбачені у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1], рішеннях Європейського суду з прав людини та рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи. Конституція України передбачає основу становлення доступності правосуддя, закріпивши, що звернення до суду для захисту прав і свобод людини та громадянина гарантується безпосередньо на підставі Основного Закону (ст. 8), а юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, які виникають у державі (ст. 124). Також, Конституція України у ст. ст. 124 та 127 закріплює одну із ознак легітимності судової влади, а саме ідеться про те, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами та професійними суддями [2].

Європейський суд з прав людини, розглядаючи справи щодо порушення статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод «Право на справедливий судовий розгляд», тлумачить її як таку, що не лише закріплює перелік гарантій, наданих сторонам судового розгляду, а й таку, яка захищає, тобто надає можливість практично користуватися такими гарантіями, – доступ до суду. Таким чином, у статті 6 представлено «право на суд», разом із «правом на доступ до суду», тобто правом звертатися до суду з заявами, що складають одне ціле [1]. Тому Україна, як держава-учасниця Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, повинна створювати відповідні умови щодо забезпечення доступності правосуддя.

Проблематика забезпечення доступу до справедливого правосуддя в період судової реформи та воєнного стану породжує нові виклики та питання, що потребують відповідних обґрун-

тованих рішень щодо законодавчого регулювання та вирішення правових проблем. Такі процеси зумовлюють відповідні зміни в ідеології та системі правосуддя, включаючи розвиток сучасної концепції доступності правосуддя, спрямованої на зниження фінансових, організаційних, інформаційних та інших перешкод для доступу до правосуддя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить, що в вітчизняній правовій доктрині значна увага приділяється вивченню концепції доступу до суду. Відтак теоретичним підґрунтями даної статті стали наукові доробки Ю. В. Білоусова, О. П. Герасимчука, І. М. Жаровської, В. В. Заборовського, О. П. Кучинської, О.М.Овчаренко, Н. Ю. Сакари, О. С. Ткачука, Т. А. Цувіна, М.В.Шпак, А. В. Яновицької та інших.

Мета цієї статті полягає в узагальненні та аналізі практичних і наукових питань правової проблеми доступності правосуддя в цивільному судочинстві як стандарту справедливого судочинства. Також, з урахуванням практики Європейського суду з прав людини щодо застосування статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод провести характеристику доступності правосуддя у цивільних справах та розкрити зміст її складових.

Виклад основного матеріалу. Зміст поняття «доступ до правосуддя» стосується якості правової системи – системи, за допомогою якої люди можуть захищати права та/або вирішувати суперечки під загальною егідою держави, зазначає у своєму дослідженні М. Капелетті. Науковець стверджує, що правова система по-перше, має бути однаково доступною для всіх людей, а по-друге, має забезпечувати досягнення результатів, які є індивідуально та соціально справедливими. У своїй праці автор наголошує на необхідності подолання існуючих бар'єрів, які перешкоджають різним категоріям громадян отримати доступ до правосуддя. Водночас, він звертає увагу на те, що реформи правової системи мають бути продуманими, враховувати ймовірні ризики, а також існуючі можливості та потенціал судів, процесуальних процедур та адвокатів [3, с. 27].

Аналізуючи зміст поняття «доступ до суду» та «доступність правосуддя» варто зазначити наявність різних підходів до ро-

зуміння змістового навантаження цих понять. Як наголошує О. Михайленко, доступ необхідно пов'язувати з відповідним дозволом тих, від кого залежить надання можливості звернутися до правосуддя для захисту своїх прав, свобод і законних інтересів. Доступність правосуддя можна тлумачити як одну із його засад, іншими словами, – це можливість усіх бажаючих вільно і без перешкод, на рівних умовах використати цей інститут для забезпечення своїх прав і законних інтересів [4, с. 40].

Доступність правосуддя, як зазначає Н. Сакара, є певним стандартом, який відбиває вимоги справедливого й ефективного судового захисту, що конкретизується в необмеженій судовій юрисдикції, належних судових процедурах, розумних строках і безперешкодного звернення будь-якої зацікавленої особи до суду. Авторка вважає, що доступність правосуддя складається з певних інститутів, функціонування яких забезпечує:

- реальну можливість особи звернутися до суду за захистом своїх прав;
- механізми захисту всіх прав людини;
- справедливий розгляд справи та ефективне відновлення порушених прав;
- усунення фінансових перешкод за рахунок звільнення певних категорій осіб повністю або частково від сплати судових витрат, надання відстрочки чи розстрочки у їх сплаті;
- можливість скористатися послугами представника або отримати правову допомогу іншим способом [5, с. 47].

Сучасні дослідники доступності правосуддя вважають, що доступність правосуддя є принципом цивільного судочинства.

Марочкін І. Є. виділяє принцип доступності судового захисту прав і одночасно зазначає, що національне правосуддя вважається доступним, якщо відповідає певним міжнародно-правовим стандартам доступу до правосуддя.

Найважливішими елементами розглядуваного принципу є:

1. Організаційно-правові:

- а) судоустрій – територіальне наближення судів до населення; створення умов, що сприятимуть зайняттю суддівських посад висококваліфікованими спеціалістами; належне матеріальне

забезпечення судів; раціональна організація роботи апарату суду тощо;

б) судочинний – порядок порушення справ у суді; порядок розгляду справ, що забезпечує безперешкодну можливість використовувати процесуальні права; розумні строки судового розгляду; можливість оскарження судових рішень та їх реальне виконання тощо.

2. Матеріальні – розумність судових витрат, часткове чи повне звільнення від їх сплати; фінансування судової діяльності, що забезпечує можливість незалежного правосуддя; надання кваліфікованої юридичної допомоги на пільгових умовах вразливим верствам населення [6, с. 32-33].

Питання доступності правосуддя повинне розглядатися в першу чергу з позицій правового регулювання і вирішення їх у рамках процесуальної форми. Процесуальний аспект забезпечення доступності правосуддя є по суті основним елементом і означає адекватність процесуального законодавства і практики його застосування судами відповідно до потреб ефективного судового захисту громадянином. Він реалізовується через закріплення у національному законодавстві процесуальних гарантій, які забезпечують громадянам реалізацію даного права. Так, ч. 1 ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України передбачає, що кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів [7].

Доступ до правосуддя охоплює всі стадії процесу, які передбачені процесуальним законодавством, починаючи від можливості звернення до суду за відновленням порушених, невизнаних або оспорюваних прав до можливості участі у судовому розгляді, оскарження судового рішення у вищестоящі судові інстанції (аж до міжнародного правосуддя), отримання правосудного рішення та його належного виконання.

Важливим критерієм забезпечення доступності судочинства є реалізація в процесуальному законодавстві конституційних положень, відповідно до яких права і свободи людини та громадянина захищаються судом. Також, відповідно до ч. 3 ст. 7 Закону

України «Про судоустрій і статус суддів» доступність правосуддя для кожної особи забезпечується відповідно до Конституції України та в порядку, встановленому законами України [8]. Зазначена норма закону спрямована на реалізацію положень Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (п. «а» ч. 3 ст. 2) [9] та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 6) [1], відповідно до яких держава зобов'язана надати кожній особі, яка звернулась до судової системи, «ефективний засіб правового захисту». Зважаючи на це, доступність до правосуддя можливо розглядати лише через призму взаємодії із практикою Європейського суду з прав людини як складової забезпечення належного правосуддя.

Виходячи із узагальненої практики застосування статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод «Право на справедливий судовий розгляд» Європейським Судом з прав людини право на доступ до суду має «застосовуватися на практиці і бути ефективним». Для того, щоб право на доступ було ефективним, особа «повинна мати реальну можливість оскаржити дію, що порушує його права». Правила, які регламентують етапи і терміни подачі заяви на судовий розгляд спрямовані на забезпечення належного здійснення правосуддя і відповідність нормам, а саме, принципу правової визначеності. Враховуючи вищезазначене, правила, що стосуються предмета спору чи застосування цих правил, не повинні перешкоджати сторонам у отриманні доступного судового захисту [10, с. 14].

За певних обставин справи практичний та ефективний характер цього права може бути порушено, наприклад:

– через непомірно високу вартість провадження, зважаючи на фінансові можливості особи:

- надмірне страхування витрат; надмірні судові збори.
- через проблеми, що стосуються обмеження термінів:
- час витрачений на розгляд справи судом апеляційної інстанції став причиною відмови у розгляді;
- коли «заявникам на пізній стадії провадження було сказано про сплив терміну позовної давності провадження, яке велось сумлінно та з належною старанністю, що назавжди позбавило їх можливості захистити свої права.

– через існування процесуальних заборон, які унеможливають або обмежують можливість звернення до суду:

- суворе трактування національним законодавством процесуального правила (надмірний формалізм) можуть позбавити заявників права звертатись до суду;

- вимоги, пов'язані з виконанням попереднього рішення можуть порушувати право доступу до суду, наприклад, у випадку, коли заявник не має можливості навіть розпочати виконання попереднього рішення через нестачу коштів;

- процесуальні норми, що позбавляють суб'єктів права можливості звертатися до суду [10, с. 14-15].

Тобто, згідно висновків Європейського Суду з прав людини, доступність правосуддя означає право на суд згідно статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яке включає не лише право звертатися до суду, а також право на вирішення спору судом та винесення рішення.

Розмірковуючи з приводу доступності правосуддя по цивільних справах на основі проведеного дослідження можна виділити такі основні проблеми процесуального (процедурного) характеру, які впливають на доступність правосуддя:

- рівень навантаження на одного суддю;
- розмір судових витрат;
- неявка сторін у судові засідання без поважних причин;
- надання якісної первинної та вторинної правової допомоги;
- дотримання строків в цивільному судочинстві;
- відкритість інформації про суд, порядок його роботи, процедура звернення;
- виконання постановлених рішень судів.

Таким чином, для характеристики поняття доступності правосуддя слід визначити складові цього стандарту. Зроблений аналіз доступності правосуддя у національному законодавстві, міжнародних нормах та прецедентній практиці Європейського суду з прав людини дозволяє стверджувати, що доступність правосуддя в цивільному судочинстві, необхідно характеризувати як системне явище.

Враховуючи основні проблеми процесуального (процедурного) характеру, які впливають на доступність правосуддя, до складу цього поняття необхідно включити такі складові чинники, які:

1) забезпечують реальну можливість особи звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав.

2) створюють реальні та дієві механізми захисту прав людини.

3) гарантують справедливу та законну процедура розгляду справи.

4) усувають перешкоди фінансового характеру, а саме звільнення пільгових категорій осіб повністю або частково від сплати судових витрат, надання відстрочки чи розстрочки у їх сплаті.

5) передбачають можливість скористатися послугами безоплатної якісної первинної та вторинної правової допомоги.

Висновки. Отже, підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що доступність правосуддя в цивільному судочинстві – це певний стандарт, який відображає вимоги справедливого й ефективного судового захисту, що конкретизуються у відповідній судовій юрисдикції, належних судових процедурах, розумних строках і безперешкодного звернення будь-якої зацікавленої особи до суду для відновлення свого порушеного, невизнаного чи оспорюваного права.

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 р.: Закон України від 17.07.1997 р. №475/97-ВР. Дата оновлення: 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 03.12.2024).
2. Конституція України від 28 червня 1996 року. N 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 03.12.2024).
3. Ірха Ю. Б. Сучасні підходи до розуміння поняття «доступ до правосуддя». Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 16 жовтня 2020 р.). 2020. С. 26–30. URL: <https://law.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/Zbirnyk-16.10.20.pdf> (дата звернення 03.12.2024).

4. Михайленко О. *Про систему елементів доступності громадян до правосуддя*. Вісник Академії прокуратури України. 2007. № 3. С. 39–43.
5. Сакара Н. Ю. *Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія*. Харків: Право, 2010. 256 с.
6. Марочкін, І. Є. *Доступність правосуддя та гарантії його реалізації. Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 18–19 квітня 2002 р.)*. Юрінком Інтер, 2002. С. 32–33.
7. *Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. №1618-IV*. Дата оновлення: 21.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 03.12.2024).
8. *Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. №1402-VIII*. Дата оновлення: 20.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 03.12.2024).
9. *Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 19.10.1973 р. №995_043*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 03.12.2024).
10. *Посібник зі статті 6. Право на справедливий суд (цивільна частина)*. Рада Європи/ Європейський Суд з прав людини, 2013. 77 с. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_civil_ukr (дата звернення: 03.12.2024).

Петечел Н.М. Проблеми забезпечення доступності правосуддя в цивільному судочинстві

В цій статті досліджено та узагальнено питання правової проблеми доступності правосуддя в цивільному судочинстві як стандарту справедливого судочинства. Автор розкриває зміст понять «доступ до правосуддя» та «доступність правосуддя». У роботі проаналізовано наукові точки зору провідних вітчизняних вчених в галузі цивільного процесуального права, метою досліджень яких були питання доступності правосуддя у цивільних справах.

Автор зазначає, що питання доступності правосуддя повинне розглядатися в першу чергу з позицій правового регулювання і вирішення їх у рамках процесуальної форми.

Автор доходить висновку, що доступність правосуддя означає право на суд, яке включає не лише право звертатися до суду, а також право на вирішення спору судом та винесення рішення.

Зроблено висновок, що стан здійснення судочинства потребує підвищення якості й ефективності та невідкладних заходів, спрямованих на пошук шляхів вирішення таких проблем, як забезпечення рівного доступу до правосуддя, справедливого вирішення судових справ, ухвалення зрозумілих та обґрунтованих судових рішень.

У процесі написання статті автором проаналізовано узагальнену практику Європейського Суду з прав людини.

У статті автор зазначає основні проблеми процесуального (процедурного) характеру, які впливають на доступність правосуддя.

На основі аналізу національного законодавства, міжнародних норм та прецедентної практики Європейського суду з прав людини автор стверджує, що доступність правосуддя в цивільному судочинстві є системним явищем.

Автор доходить до висновку, що доступність правосуддя в цивільному судочинстві – це певний стандарт, який включає в себе певні елементи.

Ключові слова: правосуддя, доступність правосуддя, доступ до правосуддя, право на суд, судовий захист, Європейський Суд з прав людини.

Petechel N.M. Problems of providing of availability of justice are in civil proceedings

In the real article investigational and the question of legal problem of availability of justice is generalized in the civil proceedings as to the standard of the just proceedings. An author exposes maintenance of concepts «access to the justice» and «availability of justice». In the work there are analyzed the scientific points of view of leading domestic scholars in the field of civil procedural law, the purpose of which was the multifaceted issues of access to justice in civil cases.

An author marks that the question of availability of justice must be examined first of all from positions of the legal adjusting and decision of them within the framework of judicial form.

An author comes to the conclusion, that availability of justice means a right on a court, that includes not only a right to apply in a court, and also right on the decision of dispute of cramps and awarding judgement.

Drawn conclusion, that the state of realization of proceedings needs upgrading and efficiency and urgent events sent to the search of ways of decision of such problems, as providing of equal access to the justice, just dispatch of judicial businesses, acceptance of clear and reasonable court decisions.

In the process of writing of the article an author is analyses the generalized practice of European Court of human rights.

In the article an author marks the basic problems of judicial (procedural) character, that influence on availability of justice.

On the basis of analysis of national legislation, international norms and precedent practice of the European Court of human rights an author asserts that availability of justice in the civil proceedings is the system phenomenon.

An author comes to the conclusion, that availability of justice in the civil proceedings is a certain standard that includes for itself certain elements.

Keywords: justice, availability of justice, access to justice, a right is on a court, judicial defence, European Court of human rights.